

KRONIEK

Drie Joodse meisjes

NOTARISPORTRET

ELLEBOOGKERK

KAMP AMERSFOORT

ARCHEOLOGIE 1940-1945

JUBILEUM FRANCIEN SNIEDER

Het meisje met de ster

De foto van drie Joodse meisjes staat in de vaste presentatie op de zolder van Museum Flehite. Wie zijn die vriendinnetjes op dat scheve kiekje, met op hun jasjes een Jodenster genaaid?

door **LYDIA EDELKOORT**

We kennen hun namen: links staat Fietje van Tijn, in het midden Rodi Polak en rechts Emy Neeter. Maar wat is het levensverhaal van deze drie Amersfoortse Joodse meisjes? Ik raakte gefascineerd en wilde meer weten. Uiteindelijk kwam ik in contact met Ezie Polak, nichtje van Rodi en vriendinnetje van Fietjes grote zus Reini.

HOOFD BOVEN WATER HOUDEN

Op zoek naar de drie meisjes vond ik in Archief Eemland een schoolfoto uit 1937. Daar staat Fietje van Tijn op, een verlegen kleuter op de Fröbelschool aan de Bekesteinselaan. Naast haar zit Ezie Polak. Deze tweede foto was een stimulans om verder te zoeken. Op de website www.joodsmonument.nl ontdekte ik dat Fietje de vijfde was in een gezin van zeven kinderen. Fietjes vader overleed in maart 1942; in die moeilijke tijd moest het grote gezin zonder hem verder. Hoe hebben ze nog ruim een jaar lang het hoofd boven water weten te houden? Wat hebben ze meegemaakt? Ezie Polak heeft mij veel kunnen vertellen.

Mei 1942: (v.l.n.r.)
Fietje van Tijn, Rodi
Polak en Emy Neeter
(Museum Flehite).

Fietje van Tijn wordt geboren op 16 maart 1932 in een bovenhuis aan de Utrechtsestraat. Beneden is de winkel in feestartikelen, slingers, ballonnen en vlaggen. Ook kun je in de leesbibliotheek boeken lenen. Moeder Roosje staat soms in de winkel, terwijl vader Sam als vrachtwagenchauffeur zijn geld verdient. Wanneer in september 1941 de kleine Salomon wordt geboren, wordt het Roosje te veel. In de *Amersfoortsche Courant* wordt 'voor direct een flink dagmeisje gevraagd in een groot gezin'. Waarschijnlijk er is nooit iemand op de advertentie afgekomen.

ALLES WORDT ANDERS

In diezelfde septembermaand 1941 moet de negen jaar oude Fietje van de openbare school af, net als alle andere Joodse kinderen. Ze moeten naar een aparte Joodse school, in een gebouw van de Hervormde Gemeente aan het Laurens Costerplein. Daar zit ze samen met Ezie Polak in de gecombineerde klas 4 t/m 6. Ze krijgen les van het hoofd der school, meester Felix van Spiegel. Voor de lagere klassen staat juffrouw Eva van Spiegel, de zuster van de hoofdmeester, terwijl juf Kitty Cohen de kleuterklas heeft.

Steeds meer anti-Joodse maatregelen worden uitgevaardigd. In januari 1942 mag Sam niet meer autorijden en verliest dus zijn werk. Dan krijgt hij een blindedarmontsteking en moet naar het ziekenhuis. Daar treft de Joodse patiënt de NSB-chirurg Van Nieuwenhuyzen. Deze grijpt waarschijnlijk niet in, zodat Sam overlijdt aan een buikvliesontsteking op 16 maart, Fietjes tiende verjaardag. Moeder Roosje, 37 jaar oud, blijft achter met zeven kinderen: Etty van 16, Reini van 14, Isa van 13, Izak van 12 en na Fietje Bennie van 5 en kleine Sal van een half jaar oud. Maar Roosje is een sterke vrouw en de winkel blijft gewoon open. Achter dozen heeft ze Nederlandse vlaggen en oranje wimpels verstopt, in afwachting van de bevrijding.

DE FOTO

Begin mei is Fietje bij Rodi Polak aan de Bergstraat 26. Rodi's grote broer Pim heeft een fototoestel en maakt in

de achtertuin verschillende foto's. Behalve een kiekje van Rodi's grote zus Zus maakt hij er ook één van Rodi, Fietje en hun vriendinnetje Emy, allen met een Jodenster op hun jas. Fietje heeft nu op de ene revers haar broche met de letter F en op de andere de verplichte ster. Moeder Roosje heeft voor ieder gezinslid tenminste één ster moeten kopen, voor vier cent per stuk en nog een textielpunt voor vier sterren. Alleen Bennie en Sal hoeven geen ster te dragen: zij zijn nog geen zes jaar en dus te jong.

STEEDS MINDER

Het leven wordt voor het grote gezin Van Tijn steeds moeilijker: ze mogen niet meer naar de vismarkt, niet naar niet-Joodse winkels en vanaf half juli mogen Joden alleen nog maar boodschappen doen tussen 3 en 5 uur 's middags.

Dan beveelt de Duitse bezetter dat op vrijdag 21 augustus 1942 'alle Joden naar Amsterdam moeten evacueeren, behalve enkele uitzonderingen' (citaat dagboek Jules Frank). Ook Rodi en haar familie moeten naar Amsterdam, maar zij verschijnen niet op het verplichte tijdstip op het station. Niemand weet waar ze zijn. Ongeveer 120 Joden blijven in Amersfoort achter, waaronder het vaderloze gezin Van Tijn, oom Arie van Tijn en zijn gezin, en Jules Frank.

Een twintigtal Joodse kinderen gaat begin september weer naar school. Fietje naar meester Van Spiegel en de kleine Bennie naar het kleuterklasje van juf Kitty. Af en toe hebben de overgebleven kinderen nog plezier. Zo organiseert oom Arie van Tijn samen met juf Kitty in december 1942 het Chanoeka-feest. Er wordt een film vertoond, er is grammofoonmuziek en bij de stoelendans wint Fietje zelfs een prijsje! In de pauze zijn er versna-

Schoolfoto uit 1937 met met op de eerste rij uiterst links in een donker jurkje Fietje van Tijn. Rechts naast haar Ezie Polak, rechttop zittend in een licht zomerjurkje (Archief Eemland).

Met veel dank aan Ezie Polak, die mij zo veel heeft verteld over het leven van Fietje en haar familie.

Lydia Edelkoort is stafmedewerker publiek en presentatie van Museum Flehite.

peringen en bij het naar huis gaan ontvangen alle kinderen een cadeautje.

Steeds vertrekken er weer kinderen: eind januari 1943 stopt de kleuterschool en moet Fietjes kleine broertje thuisblijven. Begin maart vertrekt juf Kitty naar Groningen; naar later blijkt neemt zij een nieuwe identiteit aan en gaat wonen in Noord-Holland. Daar wordt zij in januari 1944 opgepakt. 'Wegens gebrek aan leerlingen' houdt eind maart 1943 de lagere school op te bestaan en moet ook Fietje thuisblijven.

WEG UIT AMERSFOORT

Het gezin Van Tijn blijft bij elkaar, ook wanneer de bezetter besluit dat Amersfoort op 23 april 1943 Jodenvrij moet zijn. Per trein gaan ze naar Kamp Vught. Maar dat raakt overvol en een maand later worden Roosje en de zeven kinderen naar Kamp Westerbork overgebracht. De dag na aankomst moet Fietje afscheid nemen van haar oudste zus Etty, net 17 geworden. Etty gaat op transport zonder haar moeder, haar zusjes en broertjes. Direct na aankomst in Sobibor wordt zij vermoord.

In Kamp Westerbork vindt Fietje met haar familie onderdak in barak 60. In een andere barak, nummer 55, zitten oom en tante Gompers uit Enschede met neef Benjamin. Of zij elkaar daar hebben gesproken is niet bekend. Twee weken later, op 8 juni, worden beide families toegevoegd aan het grote transport uit Vught, dat later het Kindertransport zal worden genoemd. Na aankomst in Sobibor worden alle 3017 gedeporteerden direct vergast. Ook Fietje van Tijn uit Amersfoort, 11 jaar oud.

Rodi is ondergedoken maar wordt verraden; samen met haar moeder en grote zus wordt zij in Auschwitz vermoord. Emy Neeter overleeft de oorlog en vertrekt naar Israël.

Tachtig gevangenen teruggevonden

Van veel gevangenen die in het Kamp overleden dachten we dat zij op willekeurige en verschillende plekken 'ergens' waren begraven. Maar door onderzoek naar verdwenen graflocaties is er plots duidelijkheid over de graven van tachtig slachtoffers.

door GERT STEIN

Na de bevrijding zijn de stoffelijke resten van gevangenen geborgen in de omgeving van Kamp Amersfoort. Slechts enkele plekken zijn blijvend gemarkeerd. Daar wordt de geschiedenis van het Kamp verteld, wordt stilgestaan en herdacht. Juist een bezoek aan deze plaatsen geeft het idee dat we dicht bij de gebeurtenissen van toen staan. De meeste voormalige executie- of begraafplekken zijn we echter uit het oog verloren. En dat geeft te denken. Hadden we ons sterk moeten maken voor het behoud van deze vreselijke plekken? Of zijn ze helemaal niet nodig om het achterliggende verhaal te kunnen vertellen?

LIEU DE MÉMOIRE

De Franse historicus Nora introduceerde halverwege de jaren tachtig een naam voor de plekken waar deze beleving wordt opgeroepen: *lieux de mémoire* of plaatsen van herinnering. We kunnen aannemen dat het belangrijk is dat herinneringen aan Kamp Amersfoort de afstand tot

Opgravingsploeg van de Dienst Identificatie en Berging afdeling Amersfoort op de Leusderheide (tweede van links reserve-majoor W.J. Siedenburg).

de gebeurtenissen verkleinen. Wanneer bezoekers van de gedenkplaats een sterke binding voelen met de geschiedenis van deze plek, blijft de belangrijke boodschap die hier wordt verteld beter hangen. De Stichting Nationaal Monument Kamp Amersfoort wil de voormalige begraaf- en executieplaatsen dan ook onder de aandacht brengen. Het onderzoek naar uit het oog verloren graflocaties levert veel informatie op over de slachtoffers. Die gegevens komen uit restanten van de kampadministratie en naoorlogse opgravingsrapporten van de Dienst Identificatie en Berging. Een nummer, een naam of de beschrijving van een stoffelijk overschot. Er is een duidelijke groep slachtoffers die naar voren springt: zij die niet geïdentificeerd konden worden.

HET LIJKENCOMMANDO

De groep 'onbekende slachtoffers' bestaat uit gevangenen die stierven als gevolg van ontbering en mishandeling in de eerste kampperiode: van augustus 1941 tot de sluiting in maart 1943. In vrijwel alle gevallen werden zij zonder kleding en persoonlijke bezittingen begraven, wat identificatie bemoeilijkte. Het blijkt een groep slachtoffers te zijn die past in het verhaal van de Joodse gevangene Elie Aron Cohen. Deze toen 33-jarige arts verbleef hier van 23 oktober tot 7 december 1942. Hij schreef over zijn verblijf in het kamp onder andere:

Na een paar weken zei Van Zeestraten: 'Dat Judenkommando, dat is niet best voor jou. Ik ga een lijkenkommando stichten, en daar wordt jij voorman van. Jij moet de lijken hier in het kamp bij elkaar halen en begraven.' Nou, dat deed ik, met een paar mensen. We gingen dan met de lijken naar het lijkenhuisje. Daar stonden drie kisten, en daar legden we dan twee lijken in (in iedere kist); als die drie kisten dan vol waren, dan moesten we ze naar de kuil brengen. Daar kliepten we de kruiwagens om, en dan werden ze begraven. Dat waren dus mensen die dood-

gegaan of doodgeslagen waren.

In 1947 werd Cohen gevraagd om aan te wijzen waar deze slachtoffers waren begraven. Tot zijn eigen frustratie en teleurstelling wist hij het niet meer. Er was teveel veranderd. Later is de indruk ontstaan dat de doden op willekeurige plekken in het bos werden begraven. Wellicht vooral door het verhaal van Cohen, maar waarschijnlijk ook door de indringende tekst op de gedenksteen bij het Kamp.

TERUGGEVONDEN

Een proces-verbaal geeft opheldering. Drie rechercheurs en medewerkers van de Dienst Identificatie en Berging lokaliseerden op 31 oktober 1945 'eenige graven' in een gebied waar 'kennelijk eenige tijd geleden is gegraven'. Dicht bij elkaar troffen zij maar liefst 26 graven aan, waarin tachtig lichamen lagen. Het duurde nog tot 28 februari 1946 voordat de stoffelijke resten van het laatste slachtoffer werden geborgen. De rechercheurs noteerden bij 24 slachtoffers de typering 'Rus' en bij 49 'Jood'. Helaas bleek men niet in staat om ook maar één van hen te identificeren. Het proces-verbaal werd gesloten en ondertekend op 11 april 1947.

Het is bekend dat 24 Russische krijgsgevangenen vóór 9 april 1942 waren bezweken aan ontbering en mishandeling. Uit het proces-verbaal bleek dat op de plek waar 'de Russen' werden begraven, later nog veel méér slachtoffers werden begraven. Zelfs zóveel dat het lijkencommando onder leiding van Cohen hier ook gebruik van gemaakt moet hebben. De nogal cryptische omschrijving

Monument Koedriest:
'Zij die in de jaren 1940-1945 hier werden omgebracht hebben met hun bloed deze grond geheiligd. Hun offer zij het nageslacht een lichtend voorbeeld.'

Gert Stein is coördinator ICT en communicatie van het Nationaal Monument Kamp Amersfoort.

van de locatie van de 26 graven leidt naar het perceel dat toen 'het spannenbosch' werd genoemd en dat we vandaag kennen als het (dennen)bos waar monument Koedriest staat. De graflocatie van de 'vroeg' slachtoffers is gevonden. In de vroege periode was dus sprake van één duidelijke plek. Na de heropening van het Kamp lijkt er wél willekeurig in het bos te zijn begraven.

MISHANDELING

Kamp Amersfoort speelde een rol bij de dood van ongeveer 580 personen. Ongeveer 220 gevangenen werden niet gefusilleerd, maar stierven als gevolg van de wrede en gebrekkige 'bedrijfsvoering'. De eerste periode was de ernstigste, gelet op mishandeling, het stelselmatig onthouden van voedsel (zogenaamd als straf), ziekte en het geïsoleerde karakter van het kamp. Joodse en Russische gevangenen hadden het bijzonder slecht.

Na afronding van het onderzoek in 1948 raakten de plekken van de tientallen (massa)graven geleidelijk in de vergetelheid. Er leek weinig aandacht voor de plekken waar zich vele persoonlijke drama's hebben afgespeeld. 67 jaar later wordt hier gewandeld, gefietst, golf gespeeld, door militairen geoefend of gebouwd aan een nieuw Dierenbeschermingscentrum.

Van tachtig slachtoffers kon de graflocatie weer worden achterhaald. En hoewel bijna geen enkel stoffelijk overschot kon worden geïdentificeerd, hebben we wel 56 namen. Hopelijk draagt dit artikel bij aan 'het idee wat dichterbij de gebeurtenissen van toen te staan', opdat het verhaal van die tachtig personen niet vergeten wordt.

Archeologie van de Tweede Wereldoorlog

Sinds enige tijd is er in Nederland archeologische aandacht voor de Tweede Wereldoorlog, omdat de ondergrondse resten van die tijd nu onder de Monumentenwet vallen. Het Centrum voor archeologie van de gemeente Amersfoort heeft in het afgelopen jaar drie onderzoeken uitgevoerd waarbij sporen en vondsten uit de Tweede Wereldoorlog zijn gevonden. Twee van deze onderzoeken waren in Amersfoort, namelijk aan de Hogeweg en in Kamp Amersfoort, aan de Loes van Overeemlaan; het derde onderzoek was in Leusden aan de Asschatterkeerkade.

door **RON HULST** en **MATTIJS WIJKER**

HOGEWEG

Bij het archeologisch onderzoek aan de Hogeweg waren de sporen uit de oorlog een toevallig vondst. Tegenover de Operaweg werd een brede gracht ontdekt. Deze lag op de scheiding van twee percelen, maar was veel te breed voor een perceelsloot. Dichtbij lag de Grebbelinie, een verdedigingswerk van de Grebbeberg bij Rhenen tot aan het Eemmeer bij Spakenburg. Daarom werd al snel aan een antitankgracht gedacht. De gracht was dichtgestort met vuil zand waarin zich weinig vondsten bevonden, zoals aardewerkscherven en stukken glas van ruiten. Deze weerspraken een datering rond de oorlog niet. Op geen enkele oude kaart van de omgeving wordt de gracht weergegeven, maar op de afgebeelde luchtfoto is iets merkwaardigs te zien. Op de scheiding van de twee percelen ligt de donkere baan van een gracht, terwijl in het zuiden ervan diezelfde baan wit is. Het moet aangeven

dat de Duitsers de door ons aangetroffen gracht net vóór het einde van de oorlog hebben dichtgestort met zand.

Op luchtfoto's van vóór de oorlog is de gracht niet te zien. Maar op kaartmateriaal in het rapport *De Grebbelinie boven water* is een 'linie' getekend ongeveer op de plek waar we de gracht ontdekten. De gracht was een vooruitgeschoven stelling van de Grebbelinie en moet

Uitsnede van een luchtfoto van de RAF van april 1945. De Hogeweg ligt aan de onderkant.

De vuile zandvulling van een gracht uit de Tweede Wereldoorlog. Op de achtergrond de Hogeweg.

vlak vóór de oorlog zijn aangelegd door of in opdracht van het Nederlandse leger. Bronnenonderzoek maakte dit aannemelijk: in 1940 lagen in de onmiddellijke omgeving twee secties van het 16de Regiment Infanterie gelegerd, als tussenverdediging tussen de voorposten en de frontlijn achter het Valleikanaal. Het terrein rond de Hogeweg was een inundatiegebied. Ten noorden van de Hogeweg bevindt zich echter een hoger gelegen dekzandrug die niet onder water kon worden gezet. Een brede (al dan niet natte) gracht door dit hogere deel was dus

Overzicht van de opgraving met daarop de betonnen kazemat en de loopgraaf, zichtbaar als een donkere baan in het vlak.

logisch om aanvallers te dwingen de Hogeweg te nemen. Daar bevonden zich versperringen en de weg kon onder vuur worden genomen vanuit de stellingen achter het Valleikanaal.

Luchtfoto uit 2010 met daarop de Asschatterkeerkade in rood aangegeven, met links daarvan het Valleikanaal (Grebbeleinie). De pijlen geven de opgravingslokaties aan.

ASSCHATTERKEERKADE

De Asschatterkeerkade ligt tussen de Hagenouwselaan en de Asschatterweg in Leusden. Deze heeft een belangrijke rol gespeeld in de Tweede Wereldoorlog: ook de keerkade was onderdeel van de Grebbelinie. Het Centrum voor Archeologie heeft gedurende vier dagen een onderzoek uitgevoerd rondom een kazemat en de (huidige) opgang tot de keerkade. De nadruk lag hierbij op de gebruiksfase in de oorlog, maar ook de periode waarin de keerkade werd aangelegd is onderzocht.

Uit het onderzoek blijkt dat het lichaam van de keerkade is opgeworpen met grond die oorspronkelijk aan weerszijden heeft gelegen. Met het opwerpen zijn twee sloten ontstaan, die er tegenwoordig nog langs lopen. In de grond waarmee de keerkade is opgeworpen zijn aardewerk en een pijpenkop uit de 18de eeuw gevonden; in die tijd is de keerkade inderdaad aangelegd. In de eeuwen daarna hebben er grote en kleine aanpassingen aan de Grebbelinie en Asschatterkeerkade plaatsgevonden, tot aan het begin van de oorlog.

De dreiging van een oorlog heeft er toe geleid dat de ►

Nederlandse legerleiding in 1939 opdracht heeft gegeven tot de bouw van een aantal betonnen kazematten en loopgraven in de Asschatterkeerkade. Het onderzoek heeft een loopgraaf ter hoogte van een kazemat exact in kaart gebracht. De loopgraaf liep in een zigzagpatroon in de kade met op een aantal plaatsen een inham, die mogelijk als schuilplaats diende. De grond die vrij kwam bij het uitgraven is mogelijk aan weerszijden van de loopgraaf neergelegd en vormde zo een borst- en rugwering. Door de loopgraaf zijn verschillende coupes gegraven. Daaruit blijkt dat ze naar beneden taps toeloopt aan weerszijden. Aan weerszijden van de kanten stonden horizontale planken (schotten), met houten palen daar tegenaan gestut. Tijdens het onderzoek zijn onder andere kogelhulzen teruggevonden. Ook de resten van spandraden, waarmee de palen in positie werden gehouden, zijn gevonden

Na de oorlog is de keerkade overwoekerd geraakt, zijn de loopgraven grotendeels dichtgeraakt en is de toegang tot de kazemat dichtgemetseld. Doordat ze lange tijd werd verwaarloosd, is een groot deel van de top weg-

Detail van een luchtfoto van de RAF uit 1944. De rode rechthoek was het onderzoeksgebied van de archeologen en binnen de rechthoek bevindt zich de lichte baan van de garageloods.

Vondsten uit stortkuil na de oorlog: een Nederlandse helm, een Engelse- en Duitse veldfles en een etensblik.

geërodeerd (waaronder restanten van de borstwering?). Daardoor heeft de kade een deel van zijn imposante uiterlijk verloren. Het onderzoek en het herstelplan van de gemeente Leusden hebben er toe bijgedragen dat de Asschatterkeerkade weer enigszins zijn oorspronkelijke glorie terug heeft gekregen.

KAMP AMERSFOORT

Onlangs werd een opgraving verricht ten westen van de Loes van Overeemlaan, schuin tegenover Kamp Amersfoort. Op de plek van de huidige nieuwbouw van het Dierenbeschermingscentrum Amersfoort heeft in de oorlog

Ron Hulst en Mattijs Wijker zijn archeologen van het Centrum voor Archeologie van de gemeente Amersfoort.

een garageloods van de Duitse SS gestaan. Ook hier heeft de RAF luchtfoto's genomen waarop deze goed is te zien. Tijdens de opgraving zijn paalkuilen van de loods teruggevonden.

Vlaktbij kwamen tijdens de veldwerkzaamheden onverwacht grote rollen prikkeldraad tevoorschijn. Nader onderzoek maakte duidelijk dat het om een grote kuil ging die vol gestort was met zand en allerhande voorwerpen. Bovenin lagen de rollen prikkeldraad, vaak inclusief de houten stok waar het omheen was gedraaid. Daaronder werd door de graafmachine een enorme massa voorwerpen naar boven gehaald: vaten met teerresten, verblikken, auto-onderdelen, flessen en flesjes, onderdelen van Duitse machinegeweren, batterijen, veldflessen, helmen (Duits en Nederlands), delen van carbidlampen, een grote granaathuls, een fietspomp, etensblikjes, pannen, flesjes met zalfjes en ontsmettingsmiddelen, et cetera. We vonden ook een Engelse- of Canadese veldfles, een accudeksel met Engelse tekst, stukken asbest met camouflagekleuren en afbraakmateriaal van de Duitse loods. Dat duidt erop dat de grote dumpkuil ná de oorlog is dichtgestort. We hebben een selectie moeten maken van de voorwerpen die geborgen konden worden.

De opmerkelijke vondsten van deze drie opgravingen zijn een mooie illustratie van de archeologie van de oorlog. Deze vormt tegenwoordig een belangrijk onderdeel van het beleid van het Centrum voor Archeologie van de gemeente Amersfoort.

LITERATUUR

■ *De Grebbelinie boven water. Gebiedsvisie voor de Grebbelinie* (met bijlagen) (Provincie Utrecht 2006)

HET FAVORIETE VOORWERP VAN...

Linda Barendse

Het is moeilijk om een favoriet object te kiezen uit zo'n enorme collectie. Maar als het dan toch moet kies ik voor deze tekeningen van **Edzard Koning**, gemaakt in Birkhoven in 1921. Het zijn studies in zwart en gekleurd krijt, die hij ter plekke gemaakt heeft. Hij probeert de licht- en schaduwwerking op de bomen goed weer te geven, waar hij volgens mij goed in is geslaagd. Ik vind het mooi om te zien dat iemand met een paar lijnen zo treffend en krachtig een boom kan tekenen. Omdat ik zelf regelmatig in het bos bij Birkhoven kom, vind ik het extra leuk dat deze tekeningen daar gemaakt zijn.

Edzard Koning (1869-1954) zocht zijn inspiratie vooral in de natuur en tekende graag buiten. Daarnaast maakte hij ook portretten en stadsgezichten. Hij woonde en werkte op veel verschillende plekken: op de Veluwe (onder meer in Nunspeet), in Den Haag, Parijs en dus ook enige tijd in Amersfoort.

Koning heeft een gevarieerd oeuvre opgebouwd; naast tekeningen en schilderijen maakte hij illustraties voor boeken en voor de beroemde *Verkade*-albums. In zijn tijd

was hij daardoor een bekende kunstenaar. Onlangs was er een tentoonstelling over Edzard en zijn broer Arnold in Harderwijk en Barneveld, waar een monografie bij verscheen door Elizabeth Yates.

Ik geef de pen door aan Ger de Ree, voorzitter van de Collectiecommissie OVF.

Linda Barendse is lid van de Collectiecommissie en conservator van het Stedelijk Museum Zwolle.

Elleboogkerk herrijst

Bijna vier jaar nadat de Elleboogkerk in vlammen opging is een begin gemaakt met de herbouw. Het cascoherstel van het historische kerkgebouw is in volle gang en daarmee is de troosteloze ruïne in het stadsbeeld binnenkort verleden tijd.

door SANDRA HOVENS

Zoals gebruikelijk begon het project met 'groot geweld': sloophamers en betonwagens zorgden voor een stabiele nieuwe basis. En nu wordt er gebouwd aan de inventieve nieuwe kapconstructie. Samen met de zorgvuldige restauratie van de historische gevels is een glansrijke 'come-back' in zicht in het stadsbeeld.

De beschadigde montantstenen en brugstaven in de vensters die wachten op herstel.

ARMANDOMUSEUM

Een ambitieus plan voor het nieuwe Arandomuseum in de Elleboogkerk lag medio 2010 klaar voor uitvoering. Een plan waarbij een zorgvuldige restauratie van de door brand verwoeste kerk was gecombineerd met een spraakmakend nieuw interieur. Restauratiearchitect Bouwstra uit Vianen had daarvoor de krachten gebundeld met architectenbureau Marx en Steketee uit Eindhoven. De keuze voor de eigentijdse en ingenieuze nieuwe dakconstructie maakt een flexibel gebruik van de ruimte mogelijk.

De architect, geflankeerd door uitvoerder en metselaar op het werk.

BEZUINIGINGEN

De enorme bezuinigingsopgave waar de gemeente Amersfoort zich in dezelfde periode voor zag gesteld gooide roet in het eten. Uiteindelijk besloot de gemeenteraad dat er gezien de financiële situatie geen toekomst was voor het Arandomuseum in Amersfoort. De mogelijkheden

voor een verhuizing van het museum naar Utrecht werden onderzocht.

De tijd die de besluitvorming kostte kwam de resterende delen van de Elleboogkerk niet ten goede. Wind en regen hadden vrij spel rond het resterende muurwerk van het kerkgebouw, dat aanvankelijk nog redelijk ongeschonden uit de brand tevoorschijn was gekomen. Verder verval zette nu in hoog tempo in. Hoewel een nieuwe functie nog niet voorhanden was besloot het gemeentebestuur gelukkig om over te gaan tot het herstel van het casco van het gebouw. Daarmee werd de toekomst van het beeldbepalende gebouw in het stadsbeeld gered. De plannen werden aangepast en omdat vrijwel alleen de restauratieve onderdelen resteerden nam architect Bouwstra de coördinatie hiervan op zich. Wel bleef gelukkig de inventieve dakconstructie onderdeel van het plan. Bij de aanbesteding werd bouwbedrijf Van Norel uit Epe geselecteerd om de herbouw uit te voeren.

HERSTEL CASCO

Najaar 2011 kon definitief worden gestart met het herstellen van het casco. Hoewel de beginfase (met veel hak en breekwerk) de nodige overlast opleverde voor de omwonenden, waren vooral zij blij dat eindelijk 'de kogel door de kerk' was.

Het archeologisch onderzoek in de kerk leverde verrassende resultaten opleverde (zie de vorige aflevering van de *Kroniek*). Daarna konden de nieuwe funderingen, betonvloeren en draagconstructies worden gestort. Vanaf de steigers aan de buitenzijde werd gelijktijdig begonnen met het herstel van het metselwerk. Dit vormt niet de

grootste, maar wel een van de meest complexe onderdelen van het project. De plaatselijk herstelde en ingeboete bakstenen en voegen moeten zo nauw mogelijk aansluiten bij het bestaande werk, dat door de jaren verkleurd en verweerd is geraakt. Met oude stenen en diverse voegmonsters wordt gezocht naar reparaties die bij deze karakteristieke situatie zo goed mogelijk aansluiten. Voor het herstel van de stenen kerkvensters zijn nieuwe montantstenen gemaakt, speciale bakstenen die in vorm zijn gebakken met holle rondingen. Deze zullen plaatselijk worden bijgekleurd om de oude stenen zo goed mogelijk te benaderen.

EEN WOOD VAN STEIGERS

Inmiddels is de hele kerkruimte voorzien van een woud van steigers en wordt het meest tot de verbeelding sprekende onderdeel van het project uitgevoerd. Een grote kraan torent uit boven de kerk en hijst de onderdelen van de nieuwe ruimtelijke dakstructuur omhoog. De hou-

Overzicht van de kapconstructie.

Sandra Hovens is medewerker van de afdeling Ruimtelijke Ordening-Monumentenzorg van de gemeente Amersfoort.

ten elementen lijken op uit de kluiten gewassen potloden: zeskantige balken met afgeschuinde uiteinden waarin zich een zwaar metalen draadeinde bevindt. De dakconstructie wordt als een bouwmodel gemonteerd, waarbij de balken in metalen koppelingen worden gedraaid. De schroefdraad in de balken is aan de ene zijde 'rechtsdraaiend' en aan de andere zijde 'linksdraaiend', waardoor de elementen aan beide zijden gelijktijdig in de knooppunten worden geborgd. Een technisch hoogstandje! Deze constructie vormt de basis voor het dak, waarmee de Elleboogkerk binnenkort weer wind- en waterdicht kan worden gemaakt. Met oude pannen zullen de dakvlakken weer naadloos aansluiten bij de historische daken in de omgeving. Het bijna vlakke middendeel van het dak wordt voorzien van een glasconstructie, die zal zorgen voor een fraai verlicht interieur. Naar verwachting zal het cascoherstel in het najaar van 2012 gereed zijn. Laten we hopen dat misschien al ruim voor deze datum een nieuwe gebruiker zijn wensen in het project kan inpassen.

Ketelmuziek in Amersfoort

door AGNES WITTE

Hoe zou het geklonken hebben in die grote hal van Bronswerk aan de Eem, waar lassers, zagers en machinebankwerkers zonder gehoorbescherming bezig waren aan hun werkstukken? Bronswerk was voortgekomen uit een fusie van Huygen & Wessel NV met het Amster-

damse Becht & Dyserinck in 1946.

In de collectie van Archief Eemland zijn de laatste maanden honderden foto's geplaatst van Bronswerk. Vanuit de fabriek werden onder andere kachels, airconditioning, immense ketels én jongelui met een vakopleiding de wijde wereld in gestuurd. In deze *Kroniek* een selectie van de 578 foto's in onze collectie.

Meer foto's van Bronswerk zijn te vinden op www.archiefeemland.nl/webexposities en natuurlijk ook op www.archiefeemland.nl/collectie/fotos. Zoeken op het trefwoord 'Bronswerk' levert u alle resultaten op. U kunt dit verfijnen via het filter aan de rechterkant.

Agnes Witte is fotoconservator van Archief Eemland.

Een verwarmingsketel van Huygen & Wessel wordt door de firma Van den Hoek met paardentractie naar het station vervoerd. De foto is genomen aan de Nijverheidsweg, vanaf de spoorlijn. Circa 1922-1929.

Fabrieksarbeiders van Huygen & Wessel poseren in een eigen werkstuk. Deze fabriek stond aan de Eemstraat, hoek Nijverheidsweg. Ze maakten verwarming voor villa's, scholen en andere grote gebouwen. Met hun fornuizen kon je niet alleen koken, maar ook je woning en badwater verwarmen. Circa 1930.

Luchtfoto van de AMAF (Amersfoortsche Machine- en Apparatenfabriek) aan de Brabantsestraat, onderdeel van Bronswerk. Op de achtergrond de Nijverheidsweg, op de voorgrond de Erdal-fabriek. 1948.

Hoofdingang van de fabriek, inmiddels Bronswerk geheten, aan de Eemstraat. De vlag hangt halfstok bij het plotselinge overlijden van de heer H.A. Heuvel, ketelbouwspecialist. April 1955.

Nieuwbouw van de AMAF aan de Brabantsestraat, gezien vanaf de Amsterdamseweg. Op de middenberm het beeld *Meeuw* van mevrouw L. Metz, dat nu verderop aan de Amsterdamseweg staat. 1959.

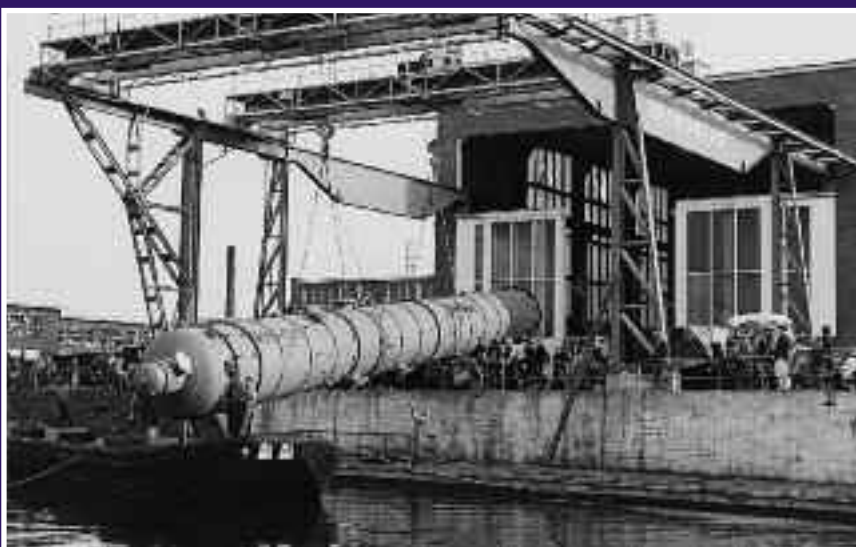
Metaalbewerking in de hal van Bronswerk/AMAF. Ze maakten hier toestellen voor verwarming, ventilatie en luchtbehandeling en ook pijpleidingen. 1955. © Cas Oorthuys/Nederlands Fotomuseum.

Een belangrijk onderdeel van Bronswerk was het kosteloos opleiden voor het erkende Bemetel-diploma (Bedrijfsopleiding Metaal- en Electrotechnische Industrie). In de jaren zestig werd een groep jonge mannen uit de Antillen hiervoor overgevlogen naar Amersfoort. Op deze foto: J.H. Bazoer, gasfitter bij Bronswerk. 1967.

Mensen aan het werk bij de ketelbouw van Bronswerk (AMAF), in het complex aan de Brabantsestraat en de Eem. Via de open deuren aan het einde van de hal werd de ketel op transport gesteld. Circa 1960.

Een ketel op weg naar een olieraffinaderij in Venezuela.

Er werd ook nog échte muziek gemaakt. Het Jachthoorn- en Tamboerkorps Bronswerk marcheert hier op Koninginnedag door de Bergstraat, bij de Utrechtseweg. Foto: D. Verwoerd sr., 1958.

Francien Snieder

'Stadsarcheologe krijgt versterking' kopte de *Amersfoortse Courant* in het najaar van 1986. Op 1 februari 1987 trad Francien Snieder aan als Amersfoorts tweede stadsarcheoloog.

door TIMO D'HOLLOSY

DUOBAAN

Met haar aanstelling kwam Francien (in een voor die tijd zéér moderne duo-baanconstructie) naast Moniek Krauwer aan het hoofd te staan van het 'bureau archeologie'. Deze jongste afdeling van de gemeente Amersfoort was sinds de oprichting ervan in 1984 snel gegroeid; de toenmalige stadsarcheoloog kon wel wat hulp gebruiken. Gedeeld leiderschap met Francien bleek een succesformule die nu al 25 jaar stand houdt. Eerst met Moniek en vanaf 1994 met mij. Samen met ons bouwde ze de archeologische dienst uit tot het huidige Centrum voor Archeologie: een dynamisch bedrijf waar circa dertig mensen werkzaam zijn.

STEEDS LEUKER

In de loop der jaren is Francien steeds minder zelf met schep en laarzen in het veld te vinden. Ze stuurt vanaf

Wethouder Van den Berg reikt de Lenaert Nicasiuspeld aan Francien uit.

de kant de opgravingen aan. De resultaten van ieder nieuw onderzoek worden door haar gepast aan de almaar toenemende archeologische kennis over Amersfoort. En die groei maakt dat het werk voor Francien leuk blijft; of beter gezegd: steeds leuker wordt – en ik herken dat uit eigen ervaring. Sprekend hiervoor is ook dat veel van de medewerkers al lang bij het Centrum werken; sommigen al vanaf het allereerste begin.

KENNIS DELEN

Kenmerkend voor Francien is dat zij haar kennis en ervaringen graag met anderen deelt. In de afgelopen 25 jaar heeft ze meer dan honderd artikelen geschreven, aan vele boeken meegewerkt en was ze betrokken bij diverse tentoonstellingen en educatieprojecten. Ze is zeer actief in de Stichting Archeologie Amersfoort (STAA) en zit in redacties van verschillende (vak)bladen. Velen kennen haar van lezingen, rondleidingen door de stad, optredens voor tv en radio, congressen en symposia.

VOORVECHTER

Minder zichtbaar, maar zeker niet minder belangrijk, is haar inzet en betrokkenheid bij de Nederlandse (stads)archeologie. Ze zit al vele jaren in het bestuur van het Convent van Gemeentelijk Archeologen (CGA) en maakte lange tijd deel uit van het bestuur van de Stichting Nederlandse Archeologie (SNA). Francien is een ware voorvechter voor de Amersfoortse-, de stads- en de Nederlandse archeologie. Voor deze activiteiten maakt zij ook buiten de gebruikelijke kantooruren tijd vrij, als vanzelfsprekend.

Dat Francien daarmee een bredere invulling geeft aan haar functie is het gemeentebestuur niet ontgaan. Tijdens de Avond van de Amersfoortse Archeologie (gehouden op 3 februari in De Observant) ontving Francien tot haar grote verrassing de Lenaert Nicasiuspeld. Wethouder Van den Berg reikte deze gemeentelijke onderscheiding aan haar uit voor haar bijdrage aan de Amersfoortse en Nederlandse gemeentelijke archeologie.

Onze-Lieve-Vrouwekerkhof, 1986.

Grote Koppel, 2009.

Vechten tegen water en dieren

Velen zullen zich de omvangrijke restauratie van de Koppelpoort zo'n vijftien jaar geleden nog herinneren. Toen zijn vooral constructieve onderdelen hersteld, zoals de gewelven. Waarom was er een nieuwe restauratie nodig en waar bestond die uit?

door GERARD KEIJZER

Door de eeuwen heen heeft het voor Amersfoort zo karakteristieke verdedigingswerk de nodige aanpassingen en restauraties doorgemaakt. Nadat de stadsmuren en -poorten hun defensieve functie verloren hadden, dreigde ook sloop voor de 15e-eeuwse Koppelpoort. In 1844 werd de poort gered door ingrijpen van de koning Willem II. In de volgende decennia volgde nieuw verval, waarop wederom de discussie ontstond over sloop dan wel restauratie.

TERUGRESTAUREREN

Hierop volgde de restauratie uit 1886, waarbij de stadspoort het uiterlijk kreeg zoals we deze nu nog kennen. Onder leiding van de stadsarchitect W.H. Kam werd de poort ontdaan van de wijzigingen nádat die haar verdedigende functie had verloren. Deze restauratie-ethiek is geheel passend in de tijdgeest en filosofie van de bekende rijksbouwmeester Pierre Cuypers, die als adviseur optrad. Thans voeren we restauraties uit met respect voor latere toevoegingen. Een bouwhistorisch onderzoek maakt nu vaak onderdeel uit van de voorbereiding voor een restauratie en is leidend voor ingrepen in het monument. Indertijd werd een restauratie van een monument ruimhartiger geïnterpreteerd en kunnen we eerder spreken van reconstructie. De intenties waren ook toen om tot een succesvolle restauratie te komen, alleen de filosofie was anders dan nu. De Koppelpoort werd teruggerestaureerd zoals het geweest *had kunnen zijn*. Toevoegingen en wijzigingen werden niet gewaardeerd in die zin zoals we dat nu doen. In de wijzigingen zien we nu een ontwikkeling van een monument en dit verhaal willen we ook leesbaar houden.

Zo verdween in 1886 bijvoorbeeld het dak boven de landpoort, die in 1701 was geplaatst om onderdak te bieden aan de stadsgilden. Er verschenen weer kantelen en kruiskozijnen. Deuren werden voorzien een rood-witte keperschildering die op een kasteel niet zou misstaan. Dergelijke wijzigingen moeten we ook waarderen in de tijd waarin deze zijn doorgevoerd. Zij vertegenwoordigen op zich ook weer historische waarden.

In de eerste helft van de 20e eeuw was er weinig onderhoud noodzakelijk. Na de oorlog werd de schade aan het dak hersteld, die het gevolg was van het oplazen van de spoorbrug. In de jaren vijftig werd de tredmolen weer gangbaar gemaakt, waarmee de raddraaiers de sluis kunnen bedienen. In 1997 volgde een restauratie waarbij de leibedekking, het metselwerk en de gewelven werden hersteld. De aanpak stond in schril contrast met die van

een eeuw daarvóór. Deze betrof alleen herstel van het hoogst noodzakelijke, zodat er gesproken kan worden van een consoliderende restauratie. Europa Nostra (een koepel van culturele organisaties) kende de gemeente Amersfoort daarvoor een onderscheiding toe.

KEVERS EN DUIVEN

De recentelijk uitgevoerde werkzaamheden betroffen in het bijzonder het vervangen van de weergangvloer. Die was bij de laatste restauratie nog van voldoende kwaliteit, maar had na een aantal Hollandse winters toch veel te lijden gehad. Door vocht en vorst was de vloer gescheurd, met lekkage tot gevolg. Deze bestond uit IJsselsteentjes, gele bakstenen van een klein formaat. Van het een komt vaak het ander; zo ontdekte de Monumentenwacht ook nog activiteit van de gevreesde bonte

knaagkever in de oude eiken balken. Die werden ernstig verzwakt door uitholling door de larven van de kevers. Recentelijk heeft de kapconstructie van de Joriskerk een omvangrijke restauratie moeten ondergaan ten gevolge van dit insect. Aangezien de kevers kunnen vliegen is verspreiding mogelijk. In de ruimte van de tredmolen zijn de aangetaste balkkoppen vakkundig hersteld door Koninklijke Woudenberg uit Ameide.

Bureau Monumentenzorg heeft de benodigde restauratiewerkzaamheden voorbereid en begeleid in samenwerking met beheerder SRO. Ook is stadsecoloog Renée van Assema gevraagd hoe om te gaan met de flora en fauna. De fauna zijn met name de duiven, die in grote getallen op de poort een pleisterplaats hebben gevonden. Gevolg is dat door mest vervuiling optreedt, maar tevens een risico geeft van verspreiding van de zogenaamde papegaaiziekte. Dat is een soort longontsteking die van duiven op de mens wordt overgebracht. Reduceren van deze populatie bleek niet eenvoudig, aangezien duiven honkvast zijn en het jaar rond broeden. Bovendien worden ze door stadsbewoners gevoerd, waardoor ze hier blijven. De beschermde muurvegetatie is zoveel mogelijk gespaard en zonodig teruggeplaatst.

VORSTSCHADE

Zoals vaker bij de voorbereiding tot restauratie blijkt de uitvoering in de praktijk een andere wending aan het plan te kunnen geven. Aanvankelijk was het plan de weergangvloer te vervangen tot op de gewelven eronder, om hierop een waterdichte bitumeuze laag aan te brengen. Die zou met zand worden aangevuld, waarop een nieuwe weergangvloer zou komen. Maar na verwijderen van de metselwerken vloer bleek er nóg een bakstenen vloer aanwezig. Monumentenzorg merkte deze als waardevol aan; waarschijnlijk is dit een vloer uit 1886. Mede gezien de redelijke staat waarin deze verkeerde is besloten om hem te handhaven en hier overheen de nieuwe vloer te leggen. Om nu niet opnieuw geconfronteerd te worden met water-

en vorstschade is op de oude vloer een bitumenlaag aangebracht door middel van spuiten. Daardoor kon een naadloze waterdichte afwerking (Novacell) worden verkregen. Om het water nu gecontroleerd te krijgen, is op de bitumen een kunststof drainagemat gelegd en daar overheen de nieuwe bakstenen vloer. Eventueel water dat onder deze vloer zou komen wordt nu gecontroleerd via de drainage afgevoerd, waardoor kans op vorstschade nihil is geworden. Aan de zijkanten van de vloer is nog een *dilatatie* aangebracht, een scheiding om het werken van de bakstenen vloer op te vangen. De IJsselsteentjes zijn niet teruggekeerd. Deze dateerden vermoedelijk uit de herstelwerkzaamheden van 1953 en bleken vocht- en vorstgevoelig.

INTERIEUR

Vervolgens kon het interieur worden aangepakt. In de poortwachterswoning (thans in gebruik bij beeldend kunstenaar Roel van Eerden) is het pleisterwerk vervangen, dat danig te lijden had gehad van lekkages. Doordat de ruimte deels ontleisterd moesten worden kwamen bouwsporen aan het licht, die overigens niet meteen verklaarbaar waren. Vóór het aanbrengen van het nieuwe pleisterwerk zijn deze in ieder geval vastgelegd. In enkele ruimtes is gekozen voor *kaleien* van de wanden. Deze methode van afwerken was vóór de oorlog gebruikelijk. Met een borstel wordt kalk op de wanden aangebracht. Hierdoor blijven de stenen zichtbaar dóór de kalk, dit in tegenstelling tot pleisteren. Dit brengt de historische sfeer terug.

Schildersbedrijf De Vaal legt momenteel de laatste hand aan het verfwerk binnen. Het exterieur is inmiddels opnieuw geschilderd, waarbij de rood-witte keperbeschildering gehandhaafd is. De gemeente heeft nog het voornemen om in historische stadspoorten een brandmeldinstallatie aan te leggen, zonodig gecompleteerd met een sprinkler. Aanleiding is mede de brand in de Elleboogkerk.

Gerard Keijzer is
architectuurhistoricus
bij de afdeling
Ruimtelijke Ordening-
Monumentenzorg van de
gemeente Amersfoort.

17E-EEUWS SCHILDERIJ AANWINST VOOR MUSEUM FLEHITE

Een thuiswerkende notaris

Museum Flehite is een aanwinst rijker. De Oudheidkundige Vereniging Flehite wist een voor Amersfoort uniek schilderij van Thomas Jansz. van Veenendaell aan te kopen. Albert Boersma legt uit waarom dit 17e-eeuwse werk zo bijzonder is.

door ALBERT BOERSMA

Van de Amersfoortse schilder Thomas Jansz. van Veenendaell zijn slechts vier werken bekend, allemaal portretten. Drie daarvan zijn in het bezit van particulieren. Het vierde portret heb ik na een jarenlange speuractie weten te traceren op Corfu. In 2011 heeft de Oudheidkundige Vereniging Flehite het portret weten te verwerven met behulp van het Van Hoorn-Kosterfonds en mede dankzij de inzet van de Amersfoortse notaris Aart Veldhuizen. Een lacune in de collectie 'Amersfoortse School 17e eeuw' is hiermee opgevuld. Bijzonder is dat het om een Amersfoortse regent gaat die zich thuis in zijn functie als notaris heeft laten portretteren.

BLIK IN DE WERKKAMER

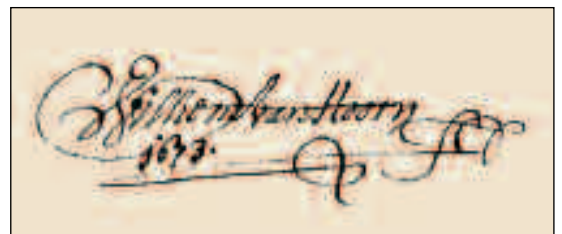
Op het schilderij zien we een notaris voor een kast. Zijn haardracht is halflang en een dun snorretje siert zijn bovenlip. Hij is gekleed in een Japone rok. Dat is een comfortabel (huis)gewaad waarin ook bezoek kon worden ontvangen. Linksboven hem is een wapenschild afgebeeld met zes rode Franse lelies op een grijs veld en in het midden een hoorn aan een rood lint. De kast op de achtergrond is een zogenoemde *notarisloketkast*. Deze heeft een groot aantal smalle vakjes waarin akten worden bewaard. Enkele akten zijn voorzien van grote zegels, tekenen bij uitstek van betrouwbaarheid. Een zegel waarborgde immers de echtheid van een document en was daarmee het handelsmerk van onder meer de notaris. Bovenop de kast ligt een opgeslagen boek met protocollen uit de *Kleyne Rolle* (geschillen met een boete tot 25 gulden), waarin civiele rechtspraak werd opgeschreven. In zijn rechterhand heeft de man een ganzenveer. Rechts van zijn linkerhand zijn de contouren van een inktpot zichtbaar. In zijn linkerhand heeft hij een document met daarop de volgende tekst: Eij / & / Gerritz / Ged~e / geren. Volgens Dick van Wageningen van Archief Eemland zou dit kunnen duiden op: Eij= afkorting van Eijser / &= ende / Ged~e= Gedaagde /geren= niet duidelijk, kan gerenommeerd betekenen. De notaris kijkt even op van zijn werk.

Handtekening van Willem van Hoorn.

Het schilderij is niet gedateerd, maar te situeren in het derde kwart van de zeventiende eeuw. De Japone rok was namelijk in de mode vanaf circa 1660.

WILLEM VAN HOORN

De afgebeelde notaris is ten onrechte geïdentificeerd als Gijsbrecht van Schaick uit Budel. Het familiewapen van de Amersfoortse familie van Schayck is weliswaar gelijk aan het op het schilderij afgebeelde wapenschild, maar in het derde kwart van de 17e eeuw was er in Amersfoort geen notaris met die naam actief. Een (familie)relatie met een notaris in Budel is evenmin aangetoond. Ook de Amersfoortse familie Van Dashorst, die hetzelfde wapen voerde als de familie van Schayck, kent geen notaris met die naam die in die tijd actief was in Amersfoort.

Wie is deze notaris dan wel? Waarschijnlijk is het een portret van Willem van Hoorn, zoon van de gegoede burger Jacob van Hoorn (lid van de raad, schepen, weesmeester en regent van de Onze-Lieve-Vrouwekapel en Armen de Poth). Willem van Hoorn was vermoedelijk gedoopt op 21 juli 1618 in Amersfoort en was vanaf 1654 'eerste cleric ter secretari' in Amersfoort. In 1673 verdiende hij daarmee 130 gulden per jaar. Van Hoorn was ook zwager van de Amersfoortse schilder Matthias Withoos, die in 1653 trouwde met Wendelina van Hoorn.

Diverse families, zoals Van Schayck en Van Dashorst, voerden het wapen met de hoorn en de Franse lelies. Vermoedelijk was het ook het familiewapen van de familie Van Hoorn. Het was namelijk niet ongebruikelijk dat gegoede families een sprekend wapen als familiewapen aannamen. Een sprekend wapen heeft een afbeelding die verwijst naar de naam van de drager. Vandaar de hoorn in het wapen.

THUISWERKER

Aangezien Van Hoorn zijn Japone rok draagt is het aan te nemen dat hij zich thuis heeft laten afbeelden. Het kwam vaker voor dat ambtenaren werk mee naar huis namen. Dit vermoeden wordt verder ondersteund door de volgende opvallende gebeurtenis. Uit een notitie van burgemeester van Hendrik van Schayck in het resolutieboek van 1678 blijkt dat een aantal boeken, charters en

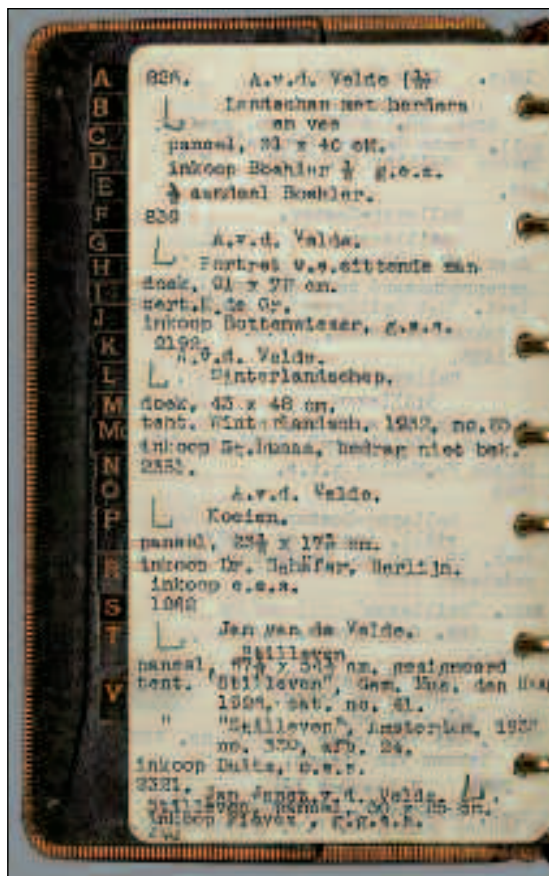
Het schilderij vóór restauratie (foto: *Ep de Ruiter, Museum Flehite*).

papieren van het stadsbestuur uit het water gevist waren. Ze waren afkomstig uit het huis van de in 1677 overleden Van Hoorn. Diens weduwe Petronella van Ommeren verklaarde dat dit niet het gevolg was van kwade trouw, maar dat de stukken waarschijnlijk weggegooid waren bij het schoonmaken door 'onnozelheid'. Dat betekende toen 'onkunde' en om die reden is ze door het stadsbestuur hiervoor vrijgesproken. ►

NOTARIS

Tijdens de Republiek was er geen sprake van een benoeming tot notaris, maar van een vergunning om het notariaat uit te oefenen. Die werd verleend door de Staten van Utrecht. De aspirant-notaris wendde zich in een verzoekschrift tot hen of hun gedeputeerden om toelating. Op het verkrijgen van de *acte van creatie* volgde het examen en de *admissie* door het Hof van Utrecht. Voor de uitoefening van het notarisambt waren dus nodig een akte van creatie en een akte van admissie. Willem van Hoorn deed zijn verzoek tot creatie op 19 juni 1668; de eed legde hij af op 3 december.

Uit het testament dat zijn weduwe in 1688 liet opmaken, blijkt dat Willem in het leven zowel 'mede-notaris' is geweest als 'bedient hebbende 't secretarisampt deser stadt'.

THOMAS JANSZ. VAN VEENENDAELL

De schilder (wiens naam ook wel met één 'l' wordt geschreven) werd geboren omstreeks 1630. Hij was de enige zoon van Jan Remmertszoon en Aelbertge Jacobsdochter. Remmertszoon kwam naar Amersfoort om daar als kleermaker de kost te verdienen. Daarnaast was hij 'tapper'. Zijn drukbezochte tapperij bevond zich in het voorhuis van zijn woning in de Valkestraat. Zoon Thomas bleek al jong een verdienstelijk tekenaar en werd door zijn ouders in de leer gedaan bij een meesterschilder. Wie dat was, valt niet meer te achterhalen. Wat wél bekend is: één van Van Veenendaells latere leerlingen was Jasper (beter bekend als Caspar) van Wittel, die in Italië beroemd werd met zijn stadsgezichten. Van Veenendaell werd in

BRONNEN

■ Archief Eemland, Archief stadsbestuur inv. nr.37, 12 augustus 1678

■ AT015c001, notaris Anthoni van Brinckesteyn, 16 januari 1688

■ W.B. Heins en J.A.C. Mathijssen, *Inventaris van de archieven van notarissen in de provincie Utrecht 1617-1895 (1909)* (Utrecht 2010)

■ M. Heijenga-Klomp, 'Matthias Withoos ...' *Flehite. Historisch jaarboek 6 (2005)* 108-131

■ L. van Hoorn-Koster, 'Thomas van Veenendaell, een 17de eeuwse Amersfoortse Schilder', *Flehite 21 (1991)* 50-53

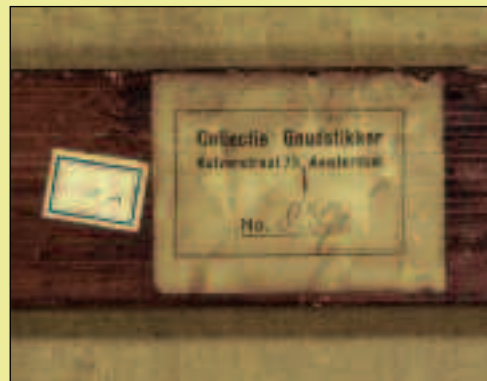
■ L. van Hoorn-Koster, 'Het geheim van een door Thomas van Veenendaell geschilderd mansportret ontsluit', *Flehite 22 (1992)* 22-25

■ Pieter den Hollander, *De zaak Goudstikker* (Amsterdam 2007)

Albert Boersma is lid van de collectiecommissie van de OVF.

DE COLLECTIE GOUDSTIKKER

Achter op het spieraam van het schilderij is een etiket *Collectie Goudstikker* bevestigd. Dat sluit aan bij een vermelding in het zogenoemde *zwarte boekje*, de inventaris van schilderijen die de Joodse kunsthandelaar Jacques Goudstikker op zijn vlucht voor de Duitsers in mei 1940 bij zich droeg.

Het overgrote deel van deze schilderijen werd op 13 juli 1940 verkocht aan *Reichsmarschall* Hermann Göring en een klein deel aan de in Nederland woonachtige Duitse zakenman Alois Miedl.

Goudstikker kocht het schilderij van Van Veenendaell bij kunsthandel Paul Bottenwieser in Berlijn voor 100 gulden. Dit blijkt uit het zwarte boekje (*zie foto links*) waarin als inkoopprijs g.s.s. staat vermeld. De geheime inkoopformule was *Got[t] helf uns*, waarbij elke letter een cijfer vertegenwoordigt:

1 2 3 4 5 6 7 8 9 0
G O T H E L F U N S

Zoals te zien op de afbeelding van het zwarte boekje dacht Goudstikker dat het ging om een portret geschilderd door Adriaen van de Velde.

In 1945 werd dit schilderij met enkele andere werken 'gewoon' aan de weduwe Goudstikker teruggegeven. Niet lang daarna verkocht zij het schilderij op een veiling. Deze informatie was bij de advocaat van de erven Goudstikker bekend. Dat betekende dat de erven het schilderij niet zouden gaan claimen en dat de weg vrij was voor verwerving door de Oudheidkundige Vereniging Flehite.

1647 opgenomen in het Sint-Lucaspolder, samen met onder anderen Matthias Withoos. Thomas zou het schoppen tot gildemeester in 1667. In 1655 trouwde hij met Suzanne Packou in Soest. Tijdens de Franse bezetting van Amersfoort (1672-1673) kreeg Thomas opdracht van het stadsbestuur om enkele schilderijtjes te vervaardigen voor gouverneur Murat, die zijn intrek had genomen in een huis aan de Zuidsingel. Hij kreeg er zeventien gulden voor. Van Veenendaell overleed na 1673. Het precieze sterfjaar is niet bekend.

Nieuwe boeken

AMERSFOORT

Burchard Elias, 175 Jaar Sociëteit Amicitia Amersfoort: geschiedenis van de sociëteiten in Amersfoort

(Amersfoort: Bekking & Blitz, 2011), 186 pp., ISBN 978 90 61094 2 2 7, € 29,90

Grondige bewerking van het in 1995 verschenen *Amersfoortse sociëteiten*, met veel nieuws.

Ron van Eijkelenburg, Het gewestelijk militair hospitaal Amersfoort 1877- : een lange historie en boeiende verhalen

(Ubachsberg: R. van Eijkelenburg, 2011), 129 pp., € 17,50 overmaken op banknr. 487050800 ovv deel 3 en adres

Deel III over de geschiedenis van het militair hospitaal over de periode 1877-2009.

M. van Lieshout, Rebel with a cause: Daan Mulock Houwer (1903-1985), vernieuwer van de jeugdzorg

(Utrecht: Nederlands Jeugdinstituut, 2011), 55 pp.

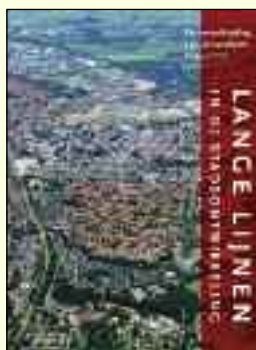
Mulock Houwer was een fervent pleitbezorger van modernisering van de jeugdzorg en kinderbescherming. Hij was in 1933-1942 directeur van Zandbergen, maatschappij tot opvoeding van wezen in het huisgezin aan de Bosweg in Amersfoort.

F. Richert, Spi(e)kerman(n) in parapluies en parasols

(Lunteren: F. Richert [2005]), in te zien in Archief Eemland

Aangeklede genealogie van een paraplu-
ma-

kersfamilie die in negen steden neerstreek. De winkel Langestraat 31 werd van 1883 tot 1952 beheerd door Frederik en zijn zoon Anton (tevens wethouder).

Noud de Vreeze, Lange lijnen in de stadsontwikkeling: de ontwikkeling van Amersfoort 1945-2010

(Hilversum: Thoth 2012), 272 pp., gebonden, ISBN 978906868 580 0, € 39,90

Visie van de stadsarchitect bij diens afscheid. Hij stelt in de pers dat de gemeente niets met zijn adviezen heeft gedaan.

REGIO

W. van Nimwegen, Het Hulppostkantoor te Achterveld 1915-1993

(Achterveld: M. van Nimwegen, 2011), 67 pp., € 7,95 (te koop bij de Spar supermarkt in Achterveld)

Geschiedenis van het (inmiddels gesloopte) postkantoor in Achterveld.

W. van Nimwegen, 265 jaar geschiedenis van Achterveld uit de kranten 1700-1965

(Achterveld: M. van Nimwegen, 2011), 253 pp., € 19,95

Bloemlezing van artikelen uit diverse Amersfoortse kranten, de *Leusder Krant* en de krant *Het Centrum*.

Hildo van Engen en Kaj van Vliet (red.), De nalatenschap van de Paulusabdij in Utrecht

(Hilversum: Verloren 2012), 318 pp., ISBN 978 90 8704 223 3, € 29,-

Mooie wetenschappelijke bundel met meer aandacht voor het dagelijks leven in de abdij dan in het gebouwenboek van Hundertmark en Van Vliet (*Kroniek*, januari 2011). De informatie over de Heiligenberg heeft een andere invalshoek.

H. Renes, A. te Stroete (red.), Voorbij gevlogen: veranderingen in het Nederlandse landschap

Met artikel: **A. Rousseau, De pyramide van Austerlitz: een monument in een veranderend landschap**,

pp. 22-29 (Utrecht: Matrijs, 2011), 143 pp., ISBN 978 90 5345 439 8, € 19,95.

De geschiedenis van de piramide vanaf de bouw in 1804 tot 2010.

Annet Werkhoven, De Grebbelinie van onder tot boven

(Barneveld: BDU/Stichting Grebbelinie in het Vizier 2011), 96 pp., harde kaft, ISBN 9789087881399, € 17,50

Luchtige inleiding voor breed publiek met veel herinneringen van betrokkenen. Tegenhanger van het degelijker boek van Bert Rietberg, *De Grebbelinie* (Utrecht 2004) dat eerder is aangekondigd.

ALGEMEEN

J. Ayolt Brongers, Boekwoorden woordenboek: handleiding voor boekensneupers

(Amersfoort: Bekking & Blitz, 2011), 323 pp., ISBN 978906109 3404, € 29,90

Begrippen en namen die te maken hebben met schrift, tekst, illustratie, uitgeven, drukken, binden, boekhandel en bibliotheken. Ook encyclopedische informatie.

TILLY DU PUI & GERARD RAVEN

Start nieuwe vorm publieksbereik

Het publiek is belangrijk voor Archief Eemland. Het archief wil graag dat u uw kennis en documenten met hen en andere geïnteresseerden deelt op www.amersfoortopdekaart.nl, deelneemt aan publieksactiviteiten en op de hoogte blijft via nieuwsbrieven. Daarnaast doet het archief mee aan het landelijke *crowdsourcingproject* Vele Handen. De ko-

mende jaren richt zij zich nog meer op de inbreng van publiek. U heeft kennis en documenten die interessant zijn voor het archief en anderen. Samen kunnen we elkaar inspireren en informeren. Archief Eemland geeft u meer mogelijkheden om lokale geschiedenis met elkaar te delen. Deze nieuwe vorm van publieksbereik is gestart met de inzet van een publieksarchivaris.

De publieksarchivaris is redacteur van Amersfoort op de Kaart. Hij plaatst uw binnengekomen reacties en suggesties, maar zal u ook adviseren en doorverwijzen. Hij is de schakel tussen u als publiek en het archief. Hij zal daarom geregeld fysiek en via digitale middelen als Twitter, Facebook en LinkedIn contact met u opnemen om u te vragen uw kennis en documenten met anderen te delen.

De nieuwe functie is ingevuld door Henk van Tilburg. Hij is te bereiken via 033 4695691, 06 15361346, hw.vantilburg@amersfoort.nl en op Twitter via @HWVTilburg.

Nieuwe collectiebeheerder

Piek Theisens wordt per 1 april collectiebeheerder van Museum Flehite. Ruim twee jaar was zij al assistent, dankzij een subsidie van de OVF. Hiermee beschikt het museum na twaalf jaar weer over een voltijdse beheerder, zodat er continu aandacht is voor de collectie. Tussentijds moest dit worden opgevangen door de conservatoren, de restaurator, vrijwilligers en projectmedewerkers (die werden betaald uit subsidies).

Website Stichting Archeologie Amersfoort

De Stichting Archeologie Amersfoort (STAA) is een steunstichting van de stadsarcheologen. De website is vernieuwd: www.stichtingarcheologieamersfoort.nl.

Phoenixglas

Met steun van de Oudheidkundige Vereniging Flehite kon het museum dit glas van Gerard Muller uit 1930 aankopen. Het is te zien in het open depot.

www.amersfoortopdekaart.nl

Zoek de historische afbeeldingen van elke plek in Amersfoort en/of voeg nieuwe toe. Een combinatie van de collecties van vijf erfgoedinstellingen.

KENNER VAN AMERSFOORTS VERLEDEN

Gideon Boekenoogen (1929-2012)

Gideon Boekenoogen is in januari dit jaar op 82-jarige leeftijd overleden. Hij was vrijwilliger bij het Centrum voor Archeologie en schreef geregeld artikelen voor deze *Kroniek*. Gideon meldde zich in 1995 aan als vrijwilliger bij de stadsarcheologen en is bij hen blijven werken tot anderhalf jaar geleden, toen hij ziek werd. Wel kwam hij daarna nog op lezingen en andere evenementen, als het maar enigszins mogelijk was. Alles wat met de geschiedenis van zijn geliefde Amersfoort te maken had, bleef hem tot het laatst bezighouden.

Gideon woonde zijn hele leven in Amersfoort, waarvan een groot deel van zijn jeugd naast de Kamperbinnenpoort. Daardoor was hij de grote vraagbaak over het recente verleden van de stad. Toen er plannen op tafel kwamen voor de bebouwing van het Meursingterrein, verdiepte hij zich in de geschie-

denis van de brood- en koekfabriek, waar hij een periode gewerkt had. Hij schreef er artikelen over en gaf de aanzet tot de plaatsing van het grote glas-in-loodraam van Meur-

sing in het gebouw van de Rijksdienst Cultureel Erfgoed.

Gideon paarde grote weetgierigheid aan even grote werklust. Hij deed mee aan opgravingen, hield zich bezig met de conservering en bestudering van vondsten van leer en hout. In het maartnummer 2010 van de *Kroniek* publiceerde hij bijvoorbeeld een artikel over de bijzondere vondst van een leren handschoen. Maar ook andere, heel diverse onderwerpen waren onderwerp van zijn onderzoekende geest: Amersfoortse bierbrouwerijen, de Nieuwe Eem, waterputten, Amersfoortse tabaksplantages. Dit is maar een kleine greep; zijn interesses besloegen het gehele terrein van de geschiedenis.

De stadsarcheologen missen Gideon zeer. Niet alleen vanwege het werk dat hij verzette en zijn grote kennis, maar ook vanwege zijn gevatheid en bijzondere aanwezigheid.

26 FEBRUARI T/M 2 MEI 2012

Collectie Fransen

Museum Flehite stelt een deel van de omvangrijke collectie van verzamelaar Ger Fransen tentoon. Fransen richt zich voornamelijk op Nederlandse kunst uit de twintigste eeuw. Op dat gebied heeft hij een brede verzameling opgebouwd: van expressionistische tot constructivistische en van realistische tot abstracte schilderijen en werken op papier. Er is bijvoorbeeld werk te zien van Jan Sluijters, Leo Gestel, Jacoba van Heemskerck en Albert Fiks. Bij de tentoonstelling verschijnt een publicatie.

Het afgebeelde schilderij: Hendrik Valk, *Spaanse danseressen*. Olieverf op doek, uit 1972.

ZATERDAG 16 JUNI, 9.15-17.00 UUR

Excursie OVF Renswoude en Amerongen

De OVF gaat naar de Koepelkerk Renswoude (ontwerp: Jacob van Campen) en naar het geheel vernieuwde Kasteel Amerongen. Met een lezing door Luc Panhuysen, auteur van *Rampjaar 1672*. Af te raden indien u slecht loopt. De excursie gaat door bij 40 aanmeldingen; er zijn maximaal 50 plaatsen. Uitsluitend leden kunnen zich opgeven via een e-mail naar excursie@historisch-amersfoort.nl; svp vermelden of u 65+ bent, een Museumjaarkaart hebt en/of lid bent van de Vereniging Rembrandt. Wilt u meteen € 45,- per persoon over te maken op bankrekening nr. 3795666 t.n.v. Oudheidkundige Vereniging Flehite, met vermelding van 'Excursie'. Terugstorting mogelijk na opgave van redenen: 100% tot 19 mei, 50% tot 2 juni, 0% vanaf 2 juni.

De activiteiten vinden plaats in Museum Flehite, tenzij anders vermeld;
 NGV in De Brug, Schuilenburgerweg 2. Tentoonstellingen zijn geordend op einddatum.
 NGV = Nederlandse Genealogische Vereniging; OVF = Oudheidkundige Vereniging Flehite.

Dinsdag 28 februari, 20-22 uur

OVF-lezing Jan Taco te Gussinklo: *Dutch Button Works: De knopenfabriek in Bunschoten-Spakenburg en Nijkerk.*

Dinsdag 6 maart, 20-22 uur

NGV-lezing Paul Abels: *Speurtocht naar een zestiende-eeuwse charmeur en charlatan.*

Woensdag 7 maart, 4 april, 9 mei, 15-16 uur

Rondleiding door studiezaal en depot Archief Eemland. De laatste vóór de verhuizing volgend jaar! Maximaal 15 mensen. Aanmelden bij gaj.vangulik@amersfoort.nl o.v.v. naam, mailadres, telefoonnummer.

Donderdag 8 maart, 17-19 uur

Historisch Café. Voor onderwerp en plaats zie www.archiefeemland.nl onder agenda. U kunt zich daar ook aanmelden voor de maandelijkse digitale uitnodiging.

Dinsdag 27 maart, 20-22 uur

Jaarvergadering OVF. Zie www.historisch-amersfoort.nl.

Donderdag 12 april, 17-19 uur

Historisch Café. Zie 8 maart.

Dinsdag 17 april, 20-22 uur

NGV-lezing Dirk Steenbeek, *HISGIS en Amersfoort op de kaart.*

Vrijdag 27 april, 18 uur

Brongerslezing OVF prof.dr. James Kennedy: *Heeft de OVF nog toekomst? Nederlandse maatschappelijke organisaties op de tweesprong.* Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Smallepad 5. Leden van de OVF, Historische Vereniging Bunscoote, Historische Kring Hoogland, Historische Kring Leusden en Historische Vereniging Soest-Soesterberg hebben gratis toegang; anderen betalen € 5,-. Aanmelden via brongerslezing@historisch-amersfoort.nl m.m.v. naam/adres/lid van welke vereniging.

28 april-6 mei, 11-17 uur

Wolter terug in Leusden. Tentoonstelling van Museum Flehite en de gemeente Leusden in het Koopmanshuis, Zuiderinslag 6, Leusden (bij Pon). De gehele collectie van het museum, inclusief zes nieuwe aanwinsten. Toegang gratis.

Donderdag 10 mei, 17-19 uur

Historisch Café. Zie 8 maart.

Dinsdag 10 mei, 20-22 uur

NGV-Lezing Robert Philippo, *Valkuilen en zegeningen van DNA-onderzoek als hulpmiddel bij familieonderzoek.*

Dinsdag 22 mei, 20-22 uur

OVF-lezing Carla Oldenburger: *De groene historie van de buitenplaatsen Randenbroek en Nimmerdor.* Lezing in het kader van het Jaar van de Historische Buitenplaats 2012. Ook aandacht voor het cultuurhistorisch onderzoek naar de buitenplaatsen in opdracht van de gemeente Amersfoort.

26 februari-28 mei

Collectie Franses: Nederlandse kunst uit de 20e eeuw. Zie p. 23.

Zaterdag 16 juni, 9.15-17.00 uur

OVF-excursie. Zie p. 23.

Open huis Centrum voor Archeologie

Iedere woensdagmiddag van 14.00-16.30 uur kunt u de werkplaats en expositieruimte bezoeken. Tevens spreekuur voor eigen vondsten. Langegracht 11, toegang gratis.

KRONIEK

verschijnt viermaal per jaar. U kunt het blad thuis ontvangen door lid te worden van:

- Oudheidkundige Vereniging Flehite voor € 27,50 per jaar, waarbij u ook het jaarboek Flehite ontvangt
- Stichting Archeologie Amersfoort voor € 20,- per jaar, waarbij u ook de Archeologische Kroniek provincie Utrecht ontvangt en eventueel jaarboek Flehite

Oudheidkundige Vereniging Flehite

Secretaris: Agnes Houët-Berenschot
 Vondelplein 1 • 3818 BC Amersfoort
 033 463 49 89
secretariaat@historisch-amersfoort.nl
www.historisch-amersfoort.nl

Museum Flehite

Postbus 699 • 3800 AR Amersfoort
 033 247 11 00
info@museumflehite.nl
www.museumflehite.nl
 Bezoekadres: Westsingel 50
 Open: di-vr 11-17 uur, za-zo en tweede feestdagen 12-17 uur

Bureau Monumentenzorg Amersfoort

Postbus 4000 • 3800 EA Amersfoort
 033 469 48 16
ma.cramer@amersfoort.nl
 Bezoekadres: Stadhuisplein 1
 Open: ma-vrij 9.00-17.00 uur (graag op afspraak)

Archief Eemland

Postbus 4000 • 3800 AE Amersfoort
 033 469 50 17
archiefeemland@amersfoort.nl
www.archiefeemland.nl
 Bezoekadres: Stadhuisplein 7
 Open: ma-do 9.00-17.00 uur

Stichting Archeologie Amersfoort (STAA) Archeologisch Centrum

Postbus 4000 • 3800 AE Amersfoort
 033 463 77 97
fme.snieder@amersfoort.nl
www.amersfoort.nl/archeologie
 Bezoekadres: Langegracht 11
 Open: wo 14.00-16.30 uur en op afspraak

Redactie

Max Cramer • Tilly du Pui • Gerard Raven • Francien Snieder • Yvonne Tanke • Piek Theisens

Redactieadres

Gerard Raven, Museum Flehite
 Breestraat 80 • 3811 BL Amersfoort
g.raven@museumflehite.nl

De redactie behoudt zich het recht voor om artikelen in te korten en/of te herschrijven, zo mogelijk in overleg met de auteur.

Meningen verwoord in de artikelen zijn niet noodzakelijk die van de redactie.

IN DIT NUMMER

Het meisje met de Jodenster	2
Graven van Kamp Amersfoort	4
Opgravingen 1940-1945	6
Favoriet voorwerp	9
Restauratie Elleboogkerk	10
Foto's van Bronswerk	12
Zilveren jubileum Francien Snieder	14
Restauratie Koppelpoort	16
Portret notaris Van Hoorn	18
Nieuwe boeken	21
Nieuws / Agenda	22